

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. З прадавніх часів люди прагнули досягнути притаманну їм здатність до цілепокладання, передбачення та планування, а також віднайти способи удосконалення та розвитку цієї здатності. На кожному витку соціального прогресу ця проблема ставилася і розв'язувалася заново відповідно досягнутого на той час рівня розвитку науки, культури та суспільної практики. Тому упродовж історії було створено чимало міфічних, теологічних, окультних та наукових пояснень феномена антиципації. Нині спостерігається особливо помітне зростання інтересу науковців до дослідження проблеми антиципації. Стрибокподібне нарощення технічної могутності людини та ускладнення соціальної організації суспільства спричиняє необхідність передбачення наслідків людської діяльності. Адже зростає «ціна» (у широкому сенсі) як отриманих позитивних результатів, так і негативного потенціалу помилок і втрачених можливостей. Це підвищує значущість одвічно актуальних проблем ефективного передбачення, проектування та планування майбутнього. Окрім того, сьогодні відбувається процес переходу українського суспільства від індустріальної до постіндустріальної фази цивілізаційного розвитку. Одним з наслідків цього переходу є різке прискорення соціальних змін, перебігу соціального часу. Унаслідок цього суспільне та особисте майбутнє, образно кажучи, стало наступати значно швидше і до того ж стало більш невизначеним та багатоманітним.

Психологічний підхід до вивчення антиципації має можливість спиратися на фактичний та теоретичний арсенал, накопичений іншими науками та людською культурою. Але психологія повинна піти далі, розробити свою методологію дослідження і зробити свій внесок в досягнення феномена антиципації, тим самим збагативши не тільки себе, а й такі науки, як прогностика, філософія, соціологія, антропологія, етнографія, педагогіка тощо. Адже практично кожна гуманітарна наука нагально потребує знань про таку невід'ємну рису природи людини, як здатність передбачати майбутнє і проспективно орієнтувати свою діяльність.

Окрім запитів інших наук нагальна потреба у дослідженнях антиципації спричинена і внутрішніми потребами самої психології, логікою її розвитку як науки. На проблему антиципації так чи інакше виходять все більше науковців, ведучи наукові розвідки щодо різних психічних явищ. Так, проблематики антиципації торкається Г. О. Балл, створюючи засади системно-інтегративного підходу в психології; М. Й. Боришевський розробляючи концепцію самосвідомості як фактора психічного розвитку особистості; Е. Л. Носенко та І. Ф. Аршава, аналізуючи феномен

адаптивності; В. А. Роменець, розробляючи психологічну теорію вчинку; В. О. Татенко, досліджуючи проблематику суб'єктності; Т. М. Титаренко, вивчаючи життєвий світ та життєвий вибір особистості; О. Є. Самойлов, звертаючись до проблем психології мислення; О. П. Саннікова, аналізуючи проблеми феноменології особистості; С. М. Симоненко, вивчаючи феномен візуального мислення; Л. П. Журавльова, розбудовуючи психологічну концепцію емпатії; В. М. Чернобровкін, аналізуючи психологічні механізми прийняття педагогічних рішень, В. М. Ямницький, шукаючи шляхи розвитку життєтворчої активності особистості тощо.

Фундаментальність поняття антиципації у категоріальному апараті психології вже добре усвідомлена (Т. Ф. Базилевич, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. А. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков та ін.). Надання цьому поняттю загальнопсихологічного статусу дає можливість у новому ракурсі поглянути на багато традиційних проблем, окреслити нові та зінтегрувати концепції та експериментальні факти, які лишаються досі розрізненими, розпорошеними і неприведеними в єдину систему.

Така робота вже розпочата вищезгаданими авторами, але ще далека від достатньої повноти. Цілісний системно-генетичний аналіз явища антиципації значною мірою сприятиме поступу у зазначеному напрямі. Передумови для цього створені розвитком генетичного підходу в психології (С. Д. Максименко). Більше того, протиріччя між кількістю прямого та непрямого матеріалу з проблеми розвитку антиципації та недостатнім рівнем його осмислення стає дедалі гострішим і потребує нагального розв'язання.

Усе це важливо як з точки зору фундаментальної, так і з точки зору практичної психології. Установлення закономірностей розвитку антиципації повинно сприяти глибшому розумінню генезису та функціонування психіки в цілому, адже антиципаційні функції психіки є ключовими. У практичному ж аспекті вже давно існує нагальна потреба розробки методів цілеспрямованого вдосконалення прогностичних здатностей людини. Особливо це має значення для професій, де здатність до певного різновиду антиципування є професійно значущою якістю. В особистому житті значущість такої якості, як передбачливість, далекоглядність також важко переоцінити. Більше того, є підстави припустити, що велика питома вага особистих проблем, з якими люди звертаються до психолога, є передусім проблемами адаптації до майбутнього. Все це зумовлює необхідність розробки науково обґрунтованих методів розвитку антиципації, які спираються на знання про закономірності її генезису.

Таким чином, логіка розвитку досліджень проблеми антиципації репрезентує завдання систематизації й інтеграції різноманітних теоретико-

методологічних й експериментально-прикладних напрацювань у цілісну концепцію розвитку антиципації людини.

Значущість і недостатня розробленість зазначених аспектів й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні закономірності розвитку антиципації людини».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри державного управління та місцевого самоврядування Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України за темою «Регіональна кадрова політика на сучасному етапі державотворення» (номер державної реєстрації 0104U0006877), кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Форми виявлення стресостійкості людини і шляхи автоматизації процедури їх прогнозування» (номер державної реєстрації 0108V000633). Тема дисертації затверджена вченою радою Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 2 від 17 жовтня 1996 р.) й узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 4 листопада 1996 р.). Автором досліджувались психологічні закономірності розвитку антиципації як професійної здатності державного службовця та ключової функції владної еліти в суспільстві, взаємозв'язок антиципаційної спроможності та стресостійкості особистості.

Мета дослідження – побудова цілісної концепції розвитку антиципації людини на засадах інтеграції системного, еволюційного та культурно-історичного підходів, яка репрезентує феномен антиципування в єдності його основних аспектів: філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу.

Обрана мета зумовила такі **завдання дослідження**:

1. Систематизувати та узагальнити накопичені у психології та інших науках дані про розвиток антиципації людини та концептуалізувати поняття «антиципація» відповідно до постнекласичного етапу розвитку сучасної психології.

2. Побудувати цілісну загальнопсихологічну концепцію розвитку антиципації, яка репрезентує взаємозв'язок аспектів філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу антиципаційних функцій людини.

3. Проаналізувати філогенетичні передумови розвитку антиципації людини та перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування в антропосоціогенезі.

4. Здійснити психоісторичну реконструкцію соціогенезу антиципації та виокремити основні етапи її культурно-історичного розвитку.

5. Узагальнити накопичені в психології дані щодо онтогенезу антиципаційних функцій людини на сучасному етапі цивілізаційного розвитку суспільства.

6. Проаналізувати макро- та мікрогенез антиципації як продукту, процесу та здатності індивіда, спільноти, суспільства до відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього.

7. Емпірично дослідити психологічні особливості життєвої антиципації.

8. Апробувати авторську концепцію розвитку антиципації у практиці надання психологічної допомоги.

Об'єктом дослідження є антиципація людини.

Предмет дослідження: психологічні закономірності розвитку антиципації у філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезі.

Головні гіпотези дослідження:

1. Антиципація є темпоральноорієнтована форма організації психічного, що призначена для відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього. Її виникнення, розвиток та функціонування зумовлено виділенням у структуруванні психічного підсистем, спеціалізованих на відображенні реальності в рамках часових модусів – минулого (ретроспекція), теперішнього (презентоспекція), майбутнього (антиципація) та екстратемпорального психічного відображення – фантастоспекції, яка продукує моделі ніяк не призначені для локалізації в реальному часі.

2. Прогресивний варіант розвитку психічного полягає у посиленні та вдосконаленні темпоральної спеціалізації підструктур у процесі філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу психічного, завдяки чому поетапно розширюються масштаби часу, які досягаються психічним відображенням. Кожен новий етап оволодіння часом не знищує попереднього, а надстроюється над ним, унаслідок чого відображення часу людиною має багаторівневий характер, а процеси антиципації є темпорально різнопорядковими та ієрархічно організованими. Їхня ієрархічно-рівнева структура у згорнутому вигляді повторює основні етапи власного тривалого системогенезу. Натуральні форми антиципації обслуговують передусім нижчі рівні ієрархічного структурування діяльності (операції, частковий рівень дій), а її вищі форми, характерні насамперед для рівня особливих діяльностей, самі здатні перетворюватись у спеціальний їх різновид, ставати основною або ж особливо важливою професійною чи соціальною функцією людини.

3. Антиципація, презентоспекція, ретроспекція та фантастоспекція відносно психічних процесів класичної класифікації (мислення, уява, сприймання, пам'ять і т.д.) є системно-інтегративними, а часова класифікація психічних процесів є концептуально ортогональною відносно класичної.

Будь-який із психічних процесів класичної класифікації, з одного боку, може входити у відображення і минулого, і теперішнього, і майбутнього, а з другого – завдяки своїй темпоральній різнопорядковості, процеси антиципації входять до внутрішньої структури і самого мислення, уяви, сприймання та інших психічних процесів.

4. Розвиток вищих специфічно людських форм антиципації полягає у пошуку, засвоєнні та вдосконаленні засобів семіотичного та знаряддевого опосередкування антиципаційних процесів, забезпеченні їх системою антиципаційних схем реальності, а також в озброєнні способами процедурної організації антиципування. Історичний, онтогенетичний та професійний прогрес індивідуальних форм антиципації реципрочно пов'язаний з удосконаленням соціетальних форм антиципування.

5. Антиципація підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі експлікації футурогностичних потреб, формування, корегування та вдосконалення суб'єктивних та соціетальних моделей майбуття, розширення, переструктурування та уточнення арсеналу антиципаційних категорій (конструктів), системи антиципаційних схем та процедур.

Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: положення психологічної науки про природу та сутність антиципації (Т. Ф. Базилевич, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. О. Подкоритова, Л. О. Регущ, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков); філософські концепції щодо досягнення феноменів людського передбачення (А. Г. Виноградов, А. М. Гендин, А. Г. Нікітіна, О. С. Панарін, К. Ф. Руденко) та розвідки у галузі прогностики й футурології (Д. Гвішіані, В. П. Горбатенко, В. О. Лісичкин, В. Я. Матвієнко, Дж. Нейсбіт, Е. Тофлер); принципи культурно-історичного підходу (Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, О. Р. Лурія); розробки В. А. Роменця про «науково-технічну оснащеність вчинку»; концепція трьох хвиль цивілізаційного розвитку Е. Тофлера; еволюційна парадигма розвитку психіки (П. К. Анохін, А. С. Кардашев, В. І. Крем'янський, Л. В. Крушинський); концепція антропосоціогенезу (П. Ф. Поршнев); фактичні дані про становлення первісних та архаїчних форм антиципації (С. С. Аверінцев, Е. О. Берзін, І. М. Дьяконов, Л. Леві-Брюль, К. Р. Мегрелідзе, М. І. Рижський, Е. Тейлор, Д. Фрезер, І. М. Шифман); психологічні закономірності онтогенезу, висвітлені в роботах українських вчених (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, О. І. Власова, Г. В. Ложкін, С. Д. Максименко, О. Я. Чебикін), зарубіжних психологів (П. П. Блонський, К. Бюлер, А. Валлон, Л. І. Ельконінова, А. В. Запорожець, І. С. Кон, В. С. Мухіна, Л. І. Переслені, Ж. Піаже, Дж. Селлі, О. О. Сергієнко, В. Штерн); концепції психологічного часу (Є. І. Головаха, В. П. Зінченко,

О. О. Кронік, К. А. Муздибаєв, Б. Й. Цуканов); поняття «мікрогенез» та «макрогенез» (В. А. Барабаншиков, Б. М. Величковський, Л. П. Журавльова).

Методи дослідження. Предмет дослідження і його спрямованість зумовили використання комплексу теоретичних і емпіричних методів у їхньому взаємозв'язку. Використовувалися такі методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-методологічний та історико-генетичний аналіз, узагальнення, систематизація, концептуальне та математичне моделювання;
- емпіричні: спостереження, бесіда, глибинне інтерв'ю, психосемантичний метод, який передбачав використання авторських методик імовірнісного диференціалу;
- розвивальні: психологічне консультування, тренінгові технології;
- математико-статистичної обробки даних: аналіз розподілу частот, кластерний аналіз, кореляційний аналіз, критерій Фішера (φ^*).

База дослідження. Дослідження проводилося на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (1992–2000, 2006–2008 рр.), Інституту соціальної та політичної психології АПН України (2000–2001 рр.), Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (2000–2006 рр.). Загалом на різних етапах у якості досліджуваних було залучено 1035 осіб, з яких старшокласників – 87, студентів – 536, зрілого віку – 412.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що

- *вперше концептуалізовано* поняття антиципації як темпоральноорганізованої форми структурування підсистем психічного, де антиципування виступає у вигляді футуродетермінованої та футуродетермінуючої психічної та поведінкової активності; *виокремлено* підпроцеси антиципування (відображення, упередження, проектування та опрідметнення майбутнього); *розроблено* цілісну концепцію розвитку антиципації людини, яка охоплює основні аспекти її генезису: філогенетичні передумови, культурно-історичне формування, онтогенетичний розвиток, макро- і мікрогенез антиципування; *встановлено* доантропну, пралогічну, теологічну, логічну, неологічну та постантропну стадію філогенетичного розвитку та антропосоціогенезу антиципування; *висвітлено* характер знаряддевого опосередкування вищих форм антиципування людини на етапах первісного, аграрного, індустріального та інформаційного суспільства, а також особливості футуросеміосфери пралогічної, теологічної та логічної антиципації; *проаналізовано* основні лінії онтогенетичного розвитку антиципації людини залежно від формування дескриптивних, просторових, темпоральних, імовірнісних та аксіологічних одиниць антиципування;

здійснено класифікацію психічних процесів за критерієм часової спрямованості, яка включає антиципацію, презенсоспекцію, ретроспекцію та фантастоспекцію; *розроблено* модель поетапного породження продукту антиципації в процесі антиципування, що включає моделюючу, дійову та футуроопредмечену фази; *виявлено* основні різновиди темпорально-імовірнісного структурування індивідуального та соціетального досвіду як основи антиципаційних здатностей; *розкрито* типи деструкцій автобіографічного моделювання майбутнього у молоді (гіпероптимізм, антипесимізм; гіпореалізм, соціальна екстраконтекстність тощо).

Розширено й доповнено категоріальний апарат, психологічний зміст та співвідношення понять «антиципація», «прогнозування», «цілепокладання», «планування», «життєва антиципація»; психологічні уявлення про системно-інтегративний характер процесів антиципації та взаємозв'язки антиципування з усіма різновидами психічних процесів класичної класифікації (відчуття, сприймання, уява, мислення, мовлення, емоції, воля, увага, пам'ять); положення про взаємозалежність організації антиципаційних процесів та структурування психологічного і соціального часу.

Уточнено й конкретизовано положення про універсальну представленість антиципації в структурі діяльності людини і показано рівні її актуалізації як психофізичної функції в структурі операцій, операції в структурі дій, спеціальної дії в структурі діяльності та особливої антиципаційної діяльності, яка залежно від культурно-історичних умов здатна набувати професійного статусу (ворожбити, пророки, прогнозисти, плановики, футурологи та ін.).

Дістали подальшого розвитку погляди на роль майбутнього в розвитку особистості, психологічні механізми життєтворчості, прогнозування та планування життєвого шляху людини, специфіку утруднень життєвої антиципації в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні, принципи психосемантичного підходу до діагностики, корекції та розвитку життєвого антиципування.

Практичне значення та впровадження одержаних результатів. Запропонований концептуальний підхід відкриває нові можливості при створенні інструментарію для проведення діагностики антиципації, її функцій і проявів у різних видах професійної діяльності. Розроблено та апробовано методику імовірнісних футуроматриць для емпіричного дослідження життєвої антиципації особистості. Описано систему методичних рекомендацій щодо розробки відповідних консультативних та тренінгових технологій на основі творчого синтезу психосемантичного підходу з технологіями біографічного консультування та тренінгу.

Матеріали дисертаційного дослідження є органічним доповненням до курсів загальної, порівняної, вікової, історичної психології та інших навчальних предметів, які є базовими у фаховій підготовці студентів психологічних спеціальностей. Значна частина даних може бути також використана й у системі підготовки соціологів, політологів та магістрів державного управління. Автор використовував отримані результати для розробки навчальних планів, програм курсів та окремих тем дисциплін «Психологія антиципації»; «Загальна психологія», «Теоретичні й методологічні проблеми психології», «Психологія особистості», «Психологія сім'ї», «Диференціальна психологія», «Психологія вищої школи», «Кадрова політика та державна служба», «Етика державного службовця», «Організація діяльності державного службовця».

Результати дослідження впроваджені в науково-педагогічну діяльність Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (довідка про впровадження № 88-552-606 від 30.11.2009 р.), Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (довідка про впровадження № 03/1-03/1-877 від 30.11.2009 р.), Інституту соціальної та політичної психології АПН України (довідка про впровадження № 02-15/412 від 01.12.2009 р.), Державного агроекологічного університету у м. Житомирі (акт упровадження № 2633 від 30.11.2009 р.), Хмельницького національного університету (довідка про впровадження №128/5412 від 01.12.2009 р.).

Особистий внесок автора полягає в розробці принципів і вихідних положень до проблеми культурно-історичного становлення антиципаційних функцій, побудові авторської загальнопсихологічної концепції розвитку антиципації та застосування її засад для вивчення таких різновидів антиципування: політичне, життєве, педагогічне тощо. Розроблені автором теоретичні положення є його власним внеском у розвиток психології антиципації та становлення її як окремого напрямку досліджень у галузі загальної психології.

У дослідженнях, виконаних під керівництвом автора та опублікованих у співавторстві, особистий внесок полягає у визначенні провідних ідей, розробці гіпотез, методичного інструментарію, теоретичному аналізі одержаних результатів та забезпеченні належного наукового рівня висвітлення піднятих проблем. Власні ідеї співавторів та виконавців досліджень у дисертації не використовувалися і представлений у даній роботі матеріал є індивідуальним науковим доробком здобувача.

Апробація результатів дослідження. Матеріал дисертаційного дослідження обговорювався на засіданнях кафедри загальної та медичної психології (1992–1996 р.р.), загальної та соціальної психології (1996 – 2000 р.р.),

соціальної психології та психології управління (з 2006 р.), психологічному семінарі та щорічних науково-звітних конференціях у Дніпропетровському національному університеті ім. Олесея Гончара (2006-2010 р.р.), науково-методологічному семінарі у Південноукраїнському національному педагогічному університеті ім. К.Д. Ушинського (2010 р.). Окрім того основні ідеї та результати дослідження були представлені на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми психологічної служби: теорія і практика» (Одеса, 1992); «Сучасна психологія у ціннісному вимірі» (Київ, 1994); III Костюківські читання (Київ, 1994); «Діалог культур і духовний розвиток людини» (Київ, 1995); «Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика» (Київ, 1995) та всеукраїнських: «Практична психологія і розвій таланту» (Київ, 1992); «Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики України у галузі вищої освіти» (Дніпропетровськ, 1992); «Проблеми політичної психології та її роль в становленні громадянина української держави» (Київ, 1995, 2001, 2007); «Особистість і суспільство у вимірі політичної психології» (Харків, 2007); «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2007); «Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності» (Дніпропетровськ, 2008).

Матеріали кандидатської дисертації «Психологічний аналіз антиципації в педагогічному спілкуванні», захищеної в 1991 році, не використовуються.

Публікації. Основний зміст дисертації викладений у 3 монографіях, 24 статтях, надрукованих у фахових наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 2 навчальних посібниках, матеріалах доповідей і повідомлень.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Основний текст дисертації викладено на 392 сторінках друкованого тексту, містить 6 рисунків, 28 таблиць, 4 додатки на 17 сторінках. Список використаної літератури налічує 554 джерела, у тому числі 28 – іноземною мовою. Загальний обсяг дисертації складає 461 сторінку.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність вивчення проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотези та завдання дослідження, розкрито його теоретико-методологічні засади, висвітлено наукову новизну, практичну значущість дослідження, вказано сфери його апробації й впровадження результатів, наведено дані про публікації.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні засади психологічного дослідження розвитку антиципації людини»* зроблено теоретичний аналіз психологічних та міждисциплінарних досліджень феномена антиципації; визначено методологічні принципи концептуалізації поняття антиципації в психології, запропоновано дефініцію; викладено авторську концептуальну модель генези, розвитку та функціонування антиципації як психічної форми футуродетермінації.

Простежено історію становлення поняття «антиципація», провідні підходи до вивчення природи антиципування та проаналізовано розмаїття термінологічного апарату, накопиченого в психології для опису широкого кола різновидів та форм антиципаційних процесів («прогнозування», «імовірнісне прогнозування», «передбачення», «уявлення про майбутнє», «мета», «ціль», «цілепокладання», «модель потрібного майбутнього», «акцептор результату дії», «план», «планування», «очікування», «експектація» тощо). Доведено, що поняття «антиципація», прийшовши у психологію з філософії (Епікур, Цицерон, Секст Емпірик, І. Кант, Й. Гете), мало у подальшому тенденцію до неухильного збагачення та поглиблення свого змісту, рухаючись у бік набуття системно-інтегративного статусу по відношенню до множини всіх інших психологічних понять, що описують різні форми антиципування.

Так, у руслі психології свідомості до антиципації відносили тільки усвідомлювані її форми (В. Вундт, У. Джеймс). Пізніше з виникненням психоаналізу почали розглядати й неусвідомлювані форми передбачення (С. Аріті, З. Фрейд). Необіхевіористи збагатили поняття «антиципація» формами поведінки детермінованими майбутнім (Е. Брунsvік, Е. Толмен, К. Халл). При цьому довгий час когнітивні аспекти антиципації, що вивчалися в рамках психології свідомості, Вюрцбургської школи мислення (Н. Ах, О. Зельц), когнітивної психології (У. Найссер), та її регулятивні ефекти (частково антициповані реакції в необіхевіоризмі, умовні рефлексії (І. П. Павлов) і т.п.) розглядалися окремо, поза їх єдністю і зв'язком одне з одним. По суті, лише в працях Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова початку 80-х років минулого століття, антиципація почала вперше розглядатися як єдине когнітивно-регулятивне утворення й універсальний компонент будь-якої активності. Таке переосмислення поняття «антиципація» й спонукало зазначених дослідників надати цьому терміну системно-інтегративного статусу по відношенню до іншої термінології, що описує ефекти антиципації. При цьому поняття «антиципація» було концептуально підпорядковано категорії «випереджаюче відображення», запропонованої П. К. Анохіним для адаптації лєнінської теорії відображення у контекст психологічної науки.

У сучасній післярадянській психології, зокрема українській, має місце тенденція до звуження змісту поняття «відображення». Так, С. Д. Максименко наголошує, що окрім відображення доцільно виокремлювати ще й такі функції психіки, як проектування та опрідметнення. Такий підхід дає можливість зробити новий крок у переосмисленні поняття «антиципація», визначивши останнє ширше ніж форма випереджаючого відображення і трактуючи антиципацію як темпоральноорганізовану форму організації психічного, що призначена для відображення, проектування, упередження та опрідметнення майбутнього.

Здійснений теоретичний аналіз дав можливість виокремити такі етапи концептуалізації феномена антиципації в психології. Перший – тлумачення її як апріорної ідеї та знання про певні об'єкти, події та явища, що передують процесу їх пізнання. Другий – розгляд її як очікування певних об'єктів, подій, явищ, власних дій та їх результатів, а також превентивні, підготовчі та частково антиципуючі мету дії тощо. Третій – визначення антиципації як психічної форми випереджаючого відображення, просторово-часового упередження суб'єктом подій у контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, переднастройок до рухів, дій, діяльності та спілкування.

На четвертому етапі, який репрезентується цим дослідженням, антиципація починає розумітися як двоєдиний процес випереджального відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього (проектування (цілепокладання й планування) й опрідметнення), що розгортається у єдності з темпорально-альтернативними феноменами: ретроспекцією (психічне моделювання минулого); презенсспекцією (психічне моделювання теперішнього); фантастоспекцією (екстратемпоральною формою психічного).

Зважаючи на те, що феномен антиципації людини має біосоціальну природу, для психологічного дослідження феномена людської антиципації продуктивним буде застосування генетичного підходу (С. Д. Максименко), що розбудовується на основі органічного поєднання еволюційної (П. К. Анохін, М. І. Вавілов, В. Грант, Ч. Дарвін, Л. Кено, В. І. Крем'янський, Л. В. Крушинський, А. Н. Северцов) та культурно-історичної парадигми (О. Г. Асмолов, Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, М. Коул, О. Р. Лурія, В. А. Роменець та ін.) осягнення генези психічного. Окрім того, враховуючи, що зрілі форми вищих антиципаційних функцій людини різних фаз цивілізаційного розвитку опосередковуються найновітнішими для кожного часу засобами і технологіями організації психічних і фізичних функцій, а також характером організації соціальної системи, слід звернутися до

залучення у контекст генетичного дослідження феномена антиципації й цивілізаційного підходу (А. П. Назаретян, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма).

Виходячи з методології генетичного піходу запропонована авторська модель генезису, розвитку та функціонування феномена антиципації. Ключовою ідеєю цієї моделі є теза, що виникнення і розвиток антиципації зумовлені прогресуючою диференціацією та інтеграцією процесів психічного відображення і формування при цьому підпроцесів та надпроцесів, спеціалізованих для моделювання реальності в рамках кожного з трьох часових модусів: минулого, теперішнього і майбутнього. Така диференціація та інтеграція простежується як у філо-, соціо- та онтогенезі, так і в процесогенезі (макро- та мікрогенезі) антиципування. При цьому філогенетичні, культурно-історичні та онтогенетичні надбаня переплітаються у процесуальній формі антиципування.

Стверджується, що в основі розвитку вищих форм антиципації людини лежить механізм удосконалення медіації антиципаційних функцій, розширення та збагачення семіосфери антиципування, системи антиципаційних схем реальності та технологій організації процесів відображення, проектування та опредметнення змодельованого майбутнього. Провідною тенденцією розвою людського антиципування є не лише нарощування можливостей пізнання та упередження прийдешнього, але передусім творення майбуття. Принцип прогресу стосується також і презенсо- та ретроспекції. Унаслідок цього виникає ефект акселерації й експоненціального розширення та поглиблення світохронотопу людини, її життєвого світу. При цьому основна закономірність розвитку антиципації вбачається автором у існуванні перевершення антиципаційної спроможності досягнутої у філогенезі соціогенезом, досягнутої у соціогенезі - онтогенезом, досягнутої в онтогенезі - процесогенезом (мікро- та макрогенезом антиципування).

Така модель генезису, розвитку й функціонування антиципації теоретично обґрунтована, емпірично верифікована та практично апробована у наступних розділах роботи.

У другому розділі «**Філогенетичні передумови розвитку антиципації людини**» на основі синтезу та узагальнення надбань еволюційної біології, етології, зоопсихології та антропології представлено авторське трактування генезису антиципації людини.

Висвітлено роль фактора майбутнього в системі детермінації процесів еволюції і розглянуто антиципацію як футуродетермінацію поведінки тварин та людини. В еволюційному ракурсі футуродетермінація вивчалася насамперед в контексті понять «випереджаюче відображення» (П. К. Анохін, В. І. Крем'янський) і «преадаптація» (М. Вавілов, В. Грант, Л. Кено).

Показано, що під антиципацією слід розуміти саме психічні форми випереджаючого відображення та преадаптації, відрізняючи їх тим самим від тих, які психічної природи не мають (філогенетичні та онтогенетичні преадаптації у формі варіативності, що виступає ресурсом адаптації організмів до майбутніх змін). Серед еволюційних форм антиципації виокремлюються, по-перше, натуральні або нижчі форми антиципування (безумовно-рефлекторні, умовно-рефлекторні, елементарно-розсудкові); по-друге, вищі або культурогенні форми антиципації.

Аналіз емпіричних даних вивчення розумової діяльності тварин, отриманих Л. М. Баскіним, В. А. Брітовим, С. А. Коритіним, Л. В. Крушинським, С. П. Кучеренко, К. Сінгхом, Г. М. Чайченко, М. Г. Шквирею, Є. К. Фабрі, дав можливість дійти висновку, що найрозвинутішими натуральними формами антиципації володіють ссавці, менш розвинутими у цьому плані є птахи, ще менш – рептилії, амфібії та риби. Найрозвинутішою формою антиципації у тварин є екстраполяція руху об'єктів у просторі та просторове антиципування у формі когнітивних карт оточення й вибору маршрутів. Має місце також і антиципування результативності своїх типових дій, а також успішності дій своїх співродичів, потенційних жертв та нападників. Особливо високо розвинуті елементарні форми антиципування у шимпанзе і вже в деяких рисах нагадуть людське, але все ж лишається у межах натуральних форм (Дж. Гудолл, Н. Н. Лодигіна-Котс, Я. Я. Рогінський). Крім просторового антиципування, шимпанзе проявляють ще й добре виражену здатність до передбачення подій, здатні будувати плани на найближче майбутнє. У шимпанзе є також здатність передбачати соціальні наслідки своєї поведінки, реакції своїх родичів на власні дії й адекватно враховувати це передбачення. Загалом антиципування у шимпанзе сягає досить високого рівня, але відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає йому змоги піднятися на більш високі щаблі. Така перепона еволюційно долається у процесі антропосоціогенезу, коли здійснюється перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування.

У третьому розділі *«Соціогенез індивідуальної та соціетальної антиципації»* з позицій культурно-історичного підходу простежується виникнення й розвиток пралогічного, теологічного, логічного антиципування, аналізуються причини культурно-історичної гетерогенності сучасної індивідуальної та соціетальної антиципації.

Шляхом узагальнення даних антропологічних та історичних досліджень (Н. А. Алексєєв, А. Ф. Анісімов, Ф. Боас, Г. В. Індиченко, Ф. Клікс, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, М. Мід, Д. Д. Сафронов, Е. Тейлор, Д. Фрезер) обґрунтовано, що вихідним, первісним етапом розвитку вищих

форм антиципації людини був пошук різних форм знаряддевого (і в тому числі семіотичного) озброєння та опосередкування натуральних форм антиципації, сформованих у процесі біологічної еволюції. Антиципаційними знаряддями виступали зазвичай чарівні палички, кристал, кісточки, люстерка, політ птахів, незвичайні події тлумачилися як знамення, будь-яка особливість довкілля могла розглядатися як прикмета, прогностичне значення надавалося снам. Знаряддями ж впливу на майбутнє були різного роду амулети та імітаційні ігри. Більшість знарядь антиципування мали ірраціональний характер, а деякі були цілком раціональними. Шляхом тривалої історичної апробації питома вага ірраціональних компонентів зменшувалася, а раціональних збільшувалася, що і приводило до прогресивного історико-культурного розвою людської антиципації, а також виникнення професіоналізації та інституціоналізації пралогічної антиципації в первісних та стародавніх суспільствах.

Доведено, що розвиток пралогічної антиципації мав таку історичну логіку. Перша фаза, коли кожен член племені антиципує сам собі, є допрофесійною і має місце на найпростішій фазі соціальної організації людей – родовій общині. На другій фазі, професійно-одноосібній, за однією з ролей визнається виняткова здатність до антиципування. Така ситуація складається при переході до більш вищого рівня соціальної організації, яким є плем'я. Третя фаза, професійно-організаційна, виникає вже після переходу до ще масштабніших соціальних утворень, якими є держави стародавнього світу. Тут антиципування може покладатися вже не на одного універсала, а на цілі організації, групи професіоналів антиципування, серед яких пралогічне антиципування диференціюється на окремих спеціалістів.

Поява теологічної форми антиципації пов'язана з історичними змінами в релігійній свідомості людей, переростанням політеїзму в монотеїзм. Аналіз робіт з історії релігії (С. Аверінцев, А. Я. Гуревич, І. М. Дьяконов, Л. Н. Гріднева, Л. Н. Демченко, М. І. Рижський) з позицій культурно-історичної психології дозволив виявити кардинальне зрушення в медіації антиципаційних функцій людини. Саме конструкт універсального Бога, єдиного і всюдисущого, – на відміну від більш древніх спеціалізованих богів, надав можливість сподіватися віруючому отримання відповіді на будь-яке питання про майбутнє. Тому мантичні процедури почали поступатися діалогові з Богом. Професіогенез теологічної антиципації сприяв появі нового типу професійних антиципаторів – пророків, які сформуливали новий історико-культурний тип людського антиципування. Пряма мова від імені Бога стала літературною формою, ораторським прийомом і особливим способом організації інтелектуальної діяльності. Рольове перевтілення пророка, яке він здійснював, моделюючи діалог з Богом, сприяло більш потужній мобілізації

його особистого креативного потенціалу, підвищуючи тим самим ефективність антиципування. Богонатхнення стало слугувати специфічним каталізатором процесів трансформації досвіду, знань та спостережень у пророцтві майбуття.

Домінування логічної антиципації в соціогенезі антиципування з'являється з появою у суспільстві розвинутих інститутів науки й освіти. Найвищий свій вияв логічна антиципація знаходить у науковій прогностиці, футурології та сучасному художньому передбаченні (І. О. Бутовська, А. Г. Виноградов, Д. Гвішіані, В. М. Грачова, В. П. Горбатенко, А. Кларк, В. Я. Матвієнко, А. Г. Нікітіна, А. С. Попова, К. П. Руденко, К. Ф. Руденко, Д. Уілсон, Є. П. Шудря, Е. Тоффлер, Дж. Мартино, Е. Янг). Сутністю логічної антиципації як вищої психічної функції є опосередкування її системою життєвських або наукових понять та знань про реальність, організованої процесуально у формі систем логічних умовиводів. Цей різновид антиципації зародився у той же час, що й пралогічна та теологічна, бо й у найдавніші часи знаходилися люди, які на відміну від загалу розуміли недосконалість традиційних антиципаційних процедур. Однак основним стимулятором формування логічного культуротипу антиципації була наука. Кожен крок у розвитку науки був і кроком у розвитку логічної антиципації на буденному рівні, оскільки науковий стиль мислення через розвиток системи освіти в суспільстві передався з наукового рівня суспільної свідомості на буденний. Тому не випадково, що домінуючого становища логічна антиципація набула у країнах, які піднялися на достатньо високий рівень індустріалізації.

Виходячи з концепції трьох хвиль цивілізаційного розвитку (Е. Тоффлер) можна стверджувати, що для первісності та ранніх аграрних суспільств був характерним розвій пралогічних форм антиципування. Для людини зрілих аграрних суспільств домінуючою формою антиципації було теологічне антиципування. Домінація логічного типу усталилась з розгортанням індустріальної хвилі цивілізаційного розвитку.

Початок піднесення постіндустріальної, інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку накреслює поки ще не достаньо чіткі риси неологічних форм антиципування. На сьогодні прогрес людської антиципації пов'язаний зі створенням систем штучного інтелекту та «електронних нервових систем організацій», що створює нові форми індивідуальної та соціетальної антиципації, які стають органічним доповненням до природних форм людського антиципування.

Однак окрім зародження нового культурно-історичного типу антиципування, на початку ХХІ століття спостерігається, навіть, деяке пожвавлення архаїчних, реліктових форм антиципації. Узагальнюючи концепції детермінації марновірств (Л. Леві-Брюль, К. Мегрелідзе,

І. Я. Стоянова, Е. Тейлор) можна виокремити причини існування реліктових форм антиципації в сучасній культурі. Перша – незавершеність формування новітніх форм психічного. Друга – невизначеність суспільних умов, яка призводить до посилення прояву реліктових форм у кризові періоди і послаблення в стабільні. Третя причина криється в невизначеності індивідуальної діяльності людей. У професіях і різновидах діяльності з вищою невизначеністю результату марновірств значно більше. Четверта причина передавання реліктових форм психічного шляхом традиції, через вплив на особистість соціальних уявлень. П'ята – наявність у реліктових формах поряд із дезадаптивними реальних адаптивних функцій.

Усе це зумовлює культурно-історичну гетерогенність індивідуальної та соціетальної антиципації на сучасному етапі соціогенезу психічного і поєднання у сучасної людини всіх культуротипів антиципування – паралогічного, теологічного та логічного.

У четвертому розділі «*Онтогенез антиципації людини*» простежується виникнення й розвиток антиципації на різних етапах життєвого циклу людини, починаючи з її генезису в ранньому дитинстві та закінчуючи геронтогенезом антиципування.

У межах раннього онтогенезу людини розвиваються ультракороткострокові форми антиципації, що функціонують в контексті сенсорно-перцептивного масштабу світосприймання (Т. Бауер, Ш. Бюлер, А. Валлон, О. В. Запорожець, Ж. Піаже, О. О. Сергієнко, В. Штерн). Водночас, у дошкільному віці починають з'являтися і перші паростки біографічного рівня антиципації. Зокрема, дитина після трьох років починає мріяти про те, якою вона буде, коли виросте. Але навіть більш-менш віддалена часова перспектива у дітей не сформована. Наприкінці дошкільного віку дитина тільки-но починає антиципувати в основному в межах кількох днів. Окрім того, в дитинстві з'являється ще один тип психічного процесу, зміст якого виходить за рамки реального хронотопу – фантастоспекція. Це егоцентричне фантазування, а також фантазії, пов'язані з дитячою грою (Е. Блейлер, Л. С. Виготський). З віком інтенсивність фантастоспекції неухильно зменшується, але не відмирає повністю, навіть, у дорослого. Стверджується, що ірреалістична фантастоспекція є свого роду виродженим випадком, крайнім варіантом ретроспекції, презенсспекції та антиципації.

У шкільному віці дитина робить новий крок у розвитку сприймання, передбачення, планування. Шкільне навчання озброює дитину суспільно виробленими орієнтації у просторі і часі (П. П. Блонський, Л. О. Регуш, О. Я. Пономарьов). Вона засвоює їх поступово, часто з певними труднощами, і під кінець шкільного дитинства вже досить добре оперує тижнями, місяцями, що знаменує новий щабель в її антиципуванні. У підлітковому віці та ранній

юності людина починає оперувати роками, в цей час складається орієнтування в межах біографічного, а то й надбіографічного часу, що означає появу вже зрілого просторово-часового антиципування, яке, звичайно, потім удосконалюється впродовж усього життя (Д. Г. Елькін). Завдяки розвитку здатності до абстрагування у підлітковому віці виникають зрілі форми мовномислительної антиципації, які можуть здійснюватися у формі різних культуротипів – логічної, теологічної і пралогічної антиципації.

Початок дорослості є поворотним пунктом в онтогенезі антиципації у тому сенсі, що до закінчення школи люди в нашому суспільстві перебувають приблизно в однорідній соціальній ситуації, виконуючи основну соціальну роль – роль школяра. Після закінчення шкільного навчання віяло соціальних ролей, до яких може і мусить переходити людина, стрімко розгортається, стає надзвичайно різноманітним і, відповідно, ускладнюється і спектр діяльностей, які повинна обслуговувати антиципація. Але особливо велику вагу має те, що вже сам початок дорослості знаменує, по суті, те, що суспільство юридично починає визнавати за людиною право на самостійну антиципацію свого життєвого шляху, прийняття життєвих рішень. Водночас суспільство і зобов'язує дорослого планувати свої дії та вчинки, передбачати їхні наслідки і нести за них відповідальність.

Звертається увага, що багато соціальних ролей, в які вступає доросла людина, зобов'язують її і до антиципування діяльності та життєвого шляху інших людей. Це і роль батька та матері, які і перед собою, і перед суспільством несуть відповідальність як за окремі вчинки, так і за долю дитини в цілому до того часу, доки вона не стане повнолітньою. Роль керівника також зобов'язує до антиципування діяльності підлеглих, організації та середовища, в якому вона знаходиться. Зазвичай передбачення, планування та приймання рішень – це прямий обов'язок того, хто управляє. При цьому до керуючого відходять, у першу чергу, стратегічні та тактичні рівні антиципування в ієрархічній структурі діяльності. Оперативні ж рівні антиципації залишаються за фахівцем-виконавцем. Тому освоєння будь-якої професійної діяльності людини вимагає від неї і формування відповідного різновиду професійної антиципації. Відповідно розвиток професійної антиципації є однією із провідних ліній онтогенезу у період дорослості.

Досягнення пенсійного віку висуває нові запити насамперед перед автобіографічною антиципацією (Б. Шапіро). Від того, настільки успішно вдалося побудувати нові життєві плани на пенсійний період, значною мірою залежить міра задоволеності життям у літньому віці. Іншим важливим моментом є визначення людиною свого відношення до смерті. У конструктивному варіанті антиципування смерті спостерігається активізація інтересу літньої людини до майбуття і, особливо, того, яке виходить за межі

власного життя й торкається дітей, онуків, правнуків, справи життя, свого села, міста, країни. Деструктивна танатоантиципація може спричиняти депресію, танатофобію тощо. Слід також розрізняти геронтогенез антиципації в умовах переважно фізіологічного старіння, яке лишає антиципаційні здатності добре збереженими, і патологічного, коли існує деградація антиципаційних функцій. У цьому разі спостерігається звертання у світ минулого, фаза аутизації і повного згасання особистості, звужується хронотоп старіючої людини, зникає інтерес до майбутнього (В. В. Болтенко). На останніх етапах старіння хронотоп звужується до «тут і тепер», пов'язаного з реалізацією вітальних імпульсів, а потім починає розмиватися навіть і сприймання теперішнього.

П'ятий розділ «Макро- та мікрогенез антиципування» присвячено аналізу чинників виокремлення майбутнього в структурі психологічного та соціального часу і антиципацію розглянуто як соціальний та психічний процес відображення, моделювання, упередження та опредметнення майбутнього, а також проаналізовано механізми формування індивідуальної та соціальної здатності до антиципування.

Показано, що місце антиципування в загальній структурі психічного відображення людини визначається будовою її психологічного часу (Є. І. Головаха, Т. Котлл, О. О. Кронік, Б. Й. Цуканов), істотною особливістю якого є тяглість психологічного теперішнього на відміну від точкового характеру хронологічного теперішнього, а також скінченний характер тривалості психологічного минулого й майбутнього порівняно з нескінченністю хронологічного минулого та майбуття. Ієрархічне структурування психологічного часу на минуле, теперішнє, майбутнє обумовлюють і відповідне розщеплення психічного на підпроцеси: ретроспекцію, презентоспекцію та антиципацію.

Антиципація, презентоспекція та ретроспекція відносно психічних процесів представлених класичною класифікацією (мислення, уява, сприймання, пам'ять і т.д.) є синтетичними, системно-інтегративними. По відношенню до класичної вказана класифікація є ортогональною, являє собою погляд на психічні процеси у ще одному зрізі за критерієм часової спрямованості. Тому мислення, або уява, з одного боку, може входити у відображення і минулого, і теперішнього, і майбутнього. З другого боку, завдяки своїй темпоральній різнопорядковості процеси антиципації входять до внутрішньої структури і самого мислення, уяви, сприймання та інших психічних процесів.

У структурі людської діяльності процеси антиципації можуть виступати як психофізичні функції в структурі операцій, як операції в складі певних предметних або комунікативних дій; як спеціальні дії в структурі

діяльності або спілкування, а можуть виступати і як особливий різновид діяльності або спілкування. Крім того, вищі форми антиципації можуть набувати характеру особливої професійної діяльності (прогнозисти, футурологи, шамани, ворожбити, астрологи, пророки і т.п.) чи бути однією з найважливіших професійних або соціальних функцій людини (керівник, командир, педагог, лідер, батько і т.п.).

Мікрогенез вищих форм антиципування складається з таких фаз, як актуалізація футурогностичної потреби, власних антиципаційних здатностей та їх самооцінка. У разі спроможності розв'язати футурогностичну задачу власними силами суб'єкт переходить до наступного етапу, а в іншому випадку може виникати як діяльність, спрямована на вдосконалення власних антиципаційних здатностей, так і відмова від спроб пізнати майбутнє або ж звернення до сторонньої допомоги, в тому числі і професійної. Далі йде збирання необхідної передантиципаційної інформації. При багатьох пралогічних (ворожіння, яснобачення) та теологічних (пророцтво) різновидах антиципування ця фаза може бути майже відсутньою або дуже умовною. Третю фазу складає переробка вихідної інформації чи то на основі логічних умовиводів свідомого та інтуїтивного характеру, чи то за допомогою пралогічних процедур: астрологічних обчислень, тлумачення ліній руки тощо. Завершується процес формуванням прогнозу, плану чи мети, оформленням суб'єктивної моделі особистого майбутнього та використанням її в діяльності, а також удосконаленням й корекцією образу майбутнього шляхом його практичної апробації.

Продукти процесу антиципації також мають різномасштабний та різнопорядковий характер і можуть виступати як антиципаційна категоризація майбутнього, антиципаційні образи, стани, переднастройки, установки, антиципаційно орієнтовані дії, а також різного роду інформаційно та предметно матеріалізовані продукти антиципації. Продукти і процеси антиципації можуть породжуватися не тільки в стані неспання, але й під час сну (віщі сни), а також в аномальних станах (антиципаційні галюцинації, транс у шаманів, піфій і т.п.), а також можуть мати як свідомий, так і неусвідомлюваний характер. Процес породження продуктів антиципації (антиципатогенез) має відносно сталу поетапно-ієрархічну закономірність, яка тим чіткіша, чим віддаленішою є майбутня подія. Спочатку з'являється когнітивне відображення антиципованої події, потім у міру її наближення посилюється емоційне та вольове ставлення до неї, потім з'являється переднастройка та установка, які можуть переходити у відповідну дію, а дія, у свою чергу, може породжувати певний матеріалізований продукт антиципації. Іншою закономірністю антиципатогенезу є «Ефект Едіпа», тобто вплив процесу антиципації на антиципований об'єкт, подію, що проявляється

у феноменах «самознищення», самопородження та самотрансформації прогнозу. Можна виділити такі варіанти «Ефекту Едіпа»: випадковий, сугестивний, маніпулятивний, перцептивно-упереджений.

Антиципація як специфічна здатність людини являє собою цілісне утворення, яке має у своєму складі такі підсистеми: енграмний базис антиципації, засобо-семіотичний апарат антиципування, систему антиципаційних процедур, автоматизмів, навичок, умінь, систему енграмних та концептуальних структур антиципації, хронотопний, імовірнісний та аксіологічний апарат, а також систему футурогностичних потреб особистості. З огляду на це розвиток антиципаційних здатностей людини полягає в нарощуванні, селекції, структуруванні та вдосконаленні елементів кожної з цих підсистем, а також їх гармонізації в цілісну функціональну систему.

Зазначено, що індивідуальна людська здатність до антиципації тісно пов'язана з соціетальним та соціальним антиципуванням. Для виникнення самої соціальної групи, спільноти чи суспільства потрібне антиципування, оскільки сукупність людей стає групою, по суті, тільки тоді, коли у них з'являється спільне майбутнє, яке треба досягти або уникнути. Таке майбутнє є результатом того, що антиципація одних людей отримує домінування над антиципаційними моделями інших. Той має владу, чиє бачення майбутнього буде реалізовуватися іншими, і той є підвладним, хто вимушено чи добровільно діє в напрямі, окресленому не своєю власною, а чужою антиципацією. Перебіг же процесів цілепокладання, планування та прогнозування залежить насамперед від нормативної системи та ролі структури групи. Поширеним явищем є більш чи менш жорстка монополія лідера на всі різновиди групової антиципації, решта ж членів повинна приймати цілі, плани та прогнози лідера групи до виконання. Нерідко в спільноті може виокремлюватися роль «оракула» і між «лідером» та «оракулом» може встановлюватися своєрідний розподіл праці у справі групового антиципування. У великих суспільствах роль «лідера» та «оракула» можуть виконувати групи в групах (політична еліта, науково-дослідні інститути, а в минулому це були касти жреців).

Групове антиципування може набирати і колегіального характеру, коли лідер, принаймні, епізодично надає членам групи можливість формулювати цілі, прогнози та плани або дозволяє обговорювати антиципації, висловлені ним самим, а також вносити пропозиції щодо їх коригування шляхом використання дорадчого антиципування. Існує також і норма демократичного групового антиципування шляхом голосування з приводу реалізації того чи іншого варіанта майбутнього. Однак за демократичної системи регуляції групової антиципації переважна більшість членів зазвичай приєднуються до

антиципацій референтного загалу і віддають перевагу засвоювати цілі, плани та прогнози від когось, ніж антиципувати самому.

Шостий розділ «Емпіричне дослідження антиципації» присвячений опису результатів використання авторської концепції функціонування й розвитку антиципації до дослідження такого її конкретного різновиду як життєва.

Дослідження життєвої антиципації мало на меті виявити діапазон та характер індивідуальної мінливості суб'єктивних моделей майбутнього студентів, репрезентованих у формі імовірнісних футуроматриць, а також з'ясувати спектр можливих деструкцій життєвого антиципування, які б потребували подальшої розробки відповідних корекційно-розвивальних програм. Виявлення діапазону індивідуальної мінливості життєвих антиципацій досліджуваних здійснювалося двома шляхами. Перший – математичне моделювання потенційно можливих типів імовірнісних профілів та футуроматриць і їх співставлення з емпірично виявленими. Другий – кластерний аналіз отриманих футуроматриць.

Для емпіричного виявлення суб'єктивних моделей майбуття на основі психосемантичної методології (Д. Банністер, Дж. Келлі, А. Ю. Козловська, Ч. Осгуд, В. Ф. Петренко, В. І. Похилько, Ф. Франселла, А. Г. Шмельов) автором було розроблено метод імовірнісного диференціалу. Цей метод полягає в експлікації суб'єктивних імовірностей здійснення варіантів майбутнього, заданих дескриптивним та імовірнісними конструктами (імовірнісний профіль майбутнього) або (і) дескриптивним, імовірнісним та хронологічним конструктами (імовірнісна хрономатриця) (табл. 1 і табл. 2).

Імовірнісна футуроматриця є множиною імовірнісних профілів, кожен з яких репрезентує той чи інший віковий період. Залежно від конфігурації значень суб'єктивних імовірностей відносно квантилів числового імовірнісного конструкта було теоретично виокремлено 14 типів імовірнісного профілю: гіпероптимістичний, оптимістичний, гіпооптимістичний, буденно-оптимістичний, гіпербуденний, буденний, буденно-песимістичний, гіпопесимістичний, песимістичний, гіперпесимістичний амбівалентний, гіперамбівалентний, рівноймовірний, гіперрівноймовірний. Типологію імовірнісних футуроматриць було побудовано враховуючи хронологічний порядок слідування імовірнісних профілів: стійкий оптимізм, коли всі профілі належать до оптимістичного типу; стійкий песимізм, коли всі профілі належать до песимістичного типу; стійкий амбівалентний тип, коли всі профілі належать до амбівалентного типу; стійкий буденний тип, коли всі профілі належать до буденного типу; стійкий рівноймовірний тип, коли всі профілі належать до рівноймовірного типу; оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип; оптимізм,

який у перспективі переходить у буденний тип, а потім у песимістичний; песиміст, який у перспективі переходить у буденний тип тощо.

Таблиця 1

**Імовірнісна футуроматриця 16x11 життєвого шляху
на прикладі емпіричних даних одного з досліджуваних**

Варіанти майбуття	Періоди життєвого шляху, роки										
	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-69	70-75
<i>Щасливе в цілому</i>	50	40	40	35	35	30	30	25	20	15	10
<i>Звичайне в цілому</i>	30	40	40	45	40	45	50	50	50	45	50
<i>Нещасливе в цілому</i>	20	20	20	20	25	25	25	30	30	40	40
<i>Багате</i>	80	80	85	85	75	70	60	60	50	40	40
<i>Середнє</i>	15	15	15	15	15	15	20	20	30	30	25
<i>Бідне</i>	5	5	0	0	10	15	15	20	20	30	35
<i>Здорове</i>	80	80	70	65	60	50	40	40	30	30	20
<i>Посереднє</i>	15	15	20	25	25	30	30	30	35	35	40
<i>Хворобливе</i>	5	5	10	10	15	20	30	30	35	35	40
<i>Успішне</i>	30	50	60	60	70	60	60	40	30	20	10
<i>Посереднє</i>	60	40	30	30	20	20	20	30	40	30	30
<i>Невдале</i>	10	10	10	10	10	20	10	30	30	50	60
<i>Щасливе особисте життя</i>	60	70	70	65	65	60	50	40	30	30	30
<i>Звичайне</i>	30	20	20	20	15	20	30	30	40	40	30
<i>Нещасливе особисте життя</i>	10	10	10	15	20	20	20	30	30	30	40
<i>Імовірність дожити до даного віку</i>	100	100	100	100	80	80	70	60	50	40	30

Емпіричне дослідження суб'єктивних моделей майбутнього біографічного масштабу проводилося в три етапи. Перший здійснювався у період з 1994 по 1996 рр. У цей час в основному використовувалося індивідуальне глибинне вільне інтерв'ювання. В результаті було зібрано великий масив емпіричного матеріалу, який важко піддавався кількісній обробці. Проте у підготовчому плані цей етап був досить продуктивний, оскільки в його результаті сформувалася ідея методу імовірнісного диференціалу. На другому етапі, який в основному зайняв період з 2000 по 2004 роки метод імовірнісного диференціалу розроблявся у формі імовірнісного профілю майбутнього та імовірнісних ґраток. На третьому етапі (2006-2009рр.) метод імовірнісного профілю майбутнього був розвинутий у метод імовірнісних футуроматриць, який описано вище.

Аналіз результатів застосування числових імовірнісних футуроматриць для експлікації самоантиципування студентами свого власного майбутнього та майбутнього України дав підстави зробити такі висновки. По-перше, із 14 імовірнісних профілів, виділених шляхом математичного моделювання, емпірично виявляються лише половина змодельованих варіантів. Серед них переконливо переважають оптимістичні профілі. Те ж саме стосується й імовірнісних футоматриць власного майбутнього студентів (50 % – стійкий оптимістичний тип, 14,3 % – оптимістично-буденний, 7,1 % – буденний). По-друге, помітна обставина, що студенти власне майбутнє бачать набагато оптимістичніше, ніж майбутнє України.

Таблиця 2

**Імовірнісна матриця футурологічного тла життєвого шляху 17x11
з емпіричними даними одного з досліджуваних**

Варіанти майбуття	Історичні періоди, роки										
	2010-2014	2015-2019	2020-2024	2025-2029	2030-2034	2035-2039	2040-2044	2045-2049	2050-2054	2055-2059	2060-2065
<i>Щасливі часи в цілому</i>	10	20	30	40	50	60	70	70	75	80	85
<i>Звичайні часи в цілому</i>	60	60	50	50	40	25	20	20	20	15	10
<i>Нещасливі часи в цілому</i>	30	20	20	10	10	15	10	10	5	5	5
<i>Економічний підйом</i>	10	20	25	30	35	40	45	50	55	60	65
<i>Стабільність</i>	40	40	45	45	45	45	45	45	40	35	30
<i>Економічна криза</i>	50	40	30	25	20	15	10	5	5	5	5
<i>Хороші екологічні умови</i>	5	10	20	30	30	40	45	50	60	65	70
<i>Задовільний стан екології</i>	35	40	40	40	40	30	40	35	30	25	20
<i>Поганий екологічний стан в країні</i>	60	50	40	30	30	20	20	20	10	10	10
<i>Високий авторитет країни у світі</i>	5	10	20	30	30	40	50	60	70	70	75
<i>Середній аторитет</i>	15	20	20	20	30	30	20	20	10	10	10
<i>Низький авторитет країни у світі</i>	80	70	60	50	40	30	20	20	10	5	5
<i>Мирні часи</i>	60	60	70	70	75	75	80	80	85	90	90
<i>Напружені часи</i>	30	30	20	20	15	20	15	15	10	5	5
<i>Війна</i>	10	10	10	10	10	5	5	5	5	5	5
<i>Ймовірність проживання в Україні</i>	90	90	80	80	70	60	40	30	30	30	20

імовірнісних хрономатрицях встановлено наявність статистично значущих взаємозв'язків в групі конструктів для оцінки власного майбуття: щастя в цілому, здоров'я, добробуту, кар'єрного успіху та щастя в особистому житті - та в групі конструктів для оцінки майбуття України: щасливе в цілому, стан економіки, екології, авторитет держави та соціальної напруги. Результати інтеркореляційного аналізу доповнено додатковим глибинним інтерв'юванням. У такий спосіб виокремлено такі типи деструкцій життєвого антиципування: песимізм, гіпопесимізм, гіпероптимізм, оптимізм з низькою диференційованістю моделей майбутнього, соціальна екстраконтекстність, збіднена система антиципаційних категорій та конструктів, збіднена оснащеність антиципаційними схемами, наявність деформованих антиципаційних схем, слабе володіння логічними процедурами антиципування. Обгрунтовано, що виокремлені типи деструкцій життєвого антиципування (антиципаційної неспроможності) потребують у практичному плані розробки відповідних корекційно-розвивальних програм.

У цьому розділі «*Корекція та розвиток життєвого антиципування*» наведено результати пошуків методів надання психологічної допомоги у сфері життєвої антиципації.

Психологічна допомога особистості у сфері життєвої антиципації може бути надана у формі: по-перше, психологічного консультування, коли психолог допомагає подолати утруднення процесу перебудови суб'єктивної моделі власного майбутнього клієнта на даному етапі життєздійснення; по-друге, навчання життєвій антиципації як традиційними, так і активними груповими методами.

Узагальнено досвід психологічного консультування 263 клієнтів, у яких було виявлено різні прояви антиципаційної неспроможності, що стали предметом корекційних зусиль. Ефективність консультативної роботи оцінювалася за допомогою критерію Фішера (φ^*) (табл. 3).

Таблиця 3

Ефективність корегування антиципаційної неспроможності в процесі психологічного консультування

Тип антиципаційної неспроможності	Кількість осіб, що мали антиципаційну неспроможність			
	на початку консультування (у %)	після консультування (у %)	φ^*	p
Гіпероптимізм	27,6	8,0	4,803	0,01
Песимізм	4,5	1,3	2,525	0,01
Малодиференційований	31,3	2,5	7,845	0,01

оптимізм				
Малообґрунтований оптимізм	36,6	12,3	5,299	0,01

Навчання життєвій антиципації традиційними методами реалізовувалося за допомогою циклу бесід з психології життєтворчості, які були спрямовані на озброєння слухачів систематизованими знаннями, важливими для ефективного автобіографічного антиципування. Активну групову форму корекції та розвитку життєвої антиципації було побудовано у формі тренінгів автобіографічної та футурологічної антиципації.

Тренінг автобіографічної антиципації складався з таких етапів: вступні інструкції та індивідуальне самодослідження життєвої антиципації і отримання імовірнісних матриць майбуття, його семантичного спектра; взаємопрезентація і взаємовивчення імовірнісних хрономатрицю і дискусія навколо цього; взаємопроорокування; аналіз прислів'їв та афоризмів (афористичний тренінг); нова побудова образу власного майбуття; обговорення нових образів майбуття та підведення підсумків заняття. Грунтуючись на таких принципах було побудовано програму тренінгу автобіографічного та біографічного антиципування. Повний курс занять за програмою біографічного тренінгу життєвої антиципації пройшли 24 групи, загальна кількість учасників в яких становила 231 особу, у тому числі 110 жінок і 121 чоловік. Вік учасників коливався в межах від 18 до 37 років. За програмою футурологічного тренінгу життєвої антиципації проведено 15 тренінгових занять. Загальна кількість учасників становила 164 особи.

У біографічному варіанті тренінгу життєвої антиципації було виявлено статистично значущі зрушення за критерієм Фішера (φ^*), щодо зниження кількості випадків деструкцій життєвого антиципування (табл. 4).

Таблиця 4

Результати перевірки ефективності тренінгу життєвого антиципування

Тип антиципаційної неспроможності	Кількість осіб, що мали антиципаційну неспроможність			
	на початку тренінгу (y %)	після тренінгу (y %)	φ^*	p
Гіпероптимізм	17,3	2,78	3,944	0,01
Песимізм	3,1	1,0	2,848	0,01
Малодифенційований оптимізм	27,3	5,6	6.685	0,01
Малообґрунтований оптимізм	52,3	16,44	3,74	0,01

Таким чином результати апробації тренігових програм щодо корекцій та розвитку життєвої антиципації свідчать, що зазначена здатність добре піддається корекційно-розвивальному впливу й обраний підхід є перспективним напрямом розвитку практичної психології.

У **висновках** до дисертації представлено нове розв'язання проблеми антиципації, що передбачало концептуалізацію феномена антиципування, встановлення закономірностей генезису та розвитку антиципаційних функцій у філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезі, апробацію розробленої загальнопсихологічної концепції в емпіричних дослідженнях життєвої антиципації та практиці психологічної діагностики, корекції та розвитку автобіографічного, біографічного та футурологічного антиципування. Підсумок отриманих результатів можна представити у низці висновків:

1. Аналіз історії психологічних досліджень антиципації свідчить про такі тенденції розвитку поняття антиципації, як розширення його обсягу і змісту; перехід від розгляду антиципації як складової окремих явищ до уявлення про антиципацію як універсальний компонент будь-якої активності; пошук закономірностей функціонування та розвитку антиципації, інваріантних відносно конкретного змісту активності суб'єкта і формуванні загальнопсихологічної теорії антиципації; виявлення особливостей антиципування, зумовлених специфікою конкретних різновидів людської діяльності і становленні спеціально-психологічних концепцій антиципації (комунікативної, педагогічної, ділової тощо.).

2. Розмежовано чотири етапи концептуалізації феномена антиципації в психології: апріорна ідея та знання про певні об'єкти, події та явища, що передують процесу їх пізнання; очікування певних об'єктів, подій, явищ, власних дій та їхніх результатів, а також превентивні, підготовчі та частково антиципуючі мету дії тощо; психічна форма випереджаючого відображення й просторово-часового упередження суб'єктом подій в контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, переднастройках, рухах, діях, діяльності та спілкуванні; двоєдиний процес випереджального відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього (проекування (цілепокладання й планування) і опредметнення), розгляд її у контексті єдності антиципування з темпорально-альтернативними феноменами: ретроспекцією (психічне моделювання минулого), презентоспекцією (психічне моделювання теперішнього), фантастоспекцією (екстратемпоральною формою психічного).

3. Цілісна загальнопсихологічна концепція розвитку антиципації, що репрезентує взаємозв'язок процесів філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу антиципаційних функцій людини полягає у твердженні, що у

плані системогенезу феномен антиципації є наслідком виділення в структуруванні психічного трьох типів підсистем, функціонально спеціалізованих на відображенні реальності в рамках кожного з трьох часових модусів – минулого, теперішнього і майбутнього, де антиципація виступає як підструктура психічного, спеціалізована на суб'єктивному моделюванні майбутнього і регуляції на цій основі активності живих істот. Обґрунтовано, що у всіх аспектах розвитку антиципації домінує тенденція до прогресу, що проявляється у підвищенні точності, дальності, повноти, швидкості та продуктивності антиципування. Має місце ефект експоненціального розширення та поглиблення світохронотопу людини і перевершення антиципаційної спроможності послідовних форм розвитку антиципування. В основі розвитку вищих форм антиципації людини лежить механізм удосконалення медіації антиципаційних функцій, розширення та збагачення семіосфери антиципування, системи антиципаційних схем реальності та технологій організації процесів відображення, проектування та опредметнення змодельованого майбутнього. При цьому провідною тенденцією розвою людського антиципування є нарощування можливостей не лише пізнання та упередження прийдешнього, але й творення майбуття.

4. У еволюційно-генетичному плані антиципація людини є вищою формою розвитку випереджаючого відображення та преадаптації. Вивчення здатності різних тварин до елементарних форм антиципування показало величезну різницю між тваринами, що стоять на різних щаблях філогенетичного розвитку. Найрозвинутішими формами елементарної антиципації володіють ссавці, менш розвинутими у цьому плані є птахи, ще менш – рептилії, амфібії та риби. Особливо високо розвинуті елементарні форми антиципування у шимпанзе і вже в деяких рисах нагадують людське, але все ж лишаються в межах натуральних форм. Відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає змоги піднятися йому на більш високі щаблі. Наслідування культурних традицій хоч і існують серед шимпанзе, але за браком тих же розвинутих знакових систем не може перерости в такий могутній культурно-історичний фактор формування психіки, як це є у людини. Така перепона еволюційно долається у процесі антропосоціогенезу, коли здійснюється перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування. Унаслідок цього поступово виникають вищі форми антиципації, які функціонують та розвиваються на основі натуральних її форм завдяки засвоєнню, використанню та вдосконаленню спеціальних засобів і семіотичних систем, антиципаційних процедур, а також суспільно вироблених антиципаційних схем реальності, характерних для даної культури.

5. Розвиток вищих специфічно людських форм антиципації полягає у пошуку, засвоєнні та вдосконаленні засобів семіотичного опосередкування антиципаційних процесів, забезпеченні їх системою антиципаційних схем реальності, а також в озброєнні способами процедурної організації антиципування. У культурно-історичному плані цей пошук проходив три фази: фазу пралогічної антиципації, що базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється у спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійснення мантичних процедур; фазу теологічної антиципації, опосередковану сакральною символікою, релігійними уявленнями про світ і прагненням організувати процес антиципування у формі діалогу з Богом; фазу логічної антиципації, яка опосередковується системою житейських або наукових понять та знань про реальність, організованої процесуально у формі систем логічних умовиводів. Для первісності та ранніх аграрних суспільств був характерним розвій пралогічних форм антиципування, у зрілих аграрних суспільствах домінувало теологічне антиципування, піднесення логічної антиципації з'явилося із розгортанням індустріальної хвилі цивілізаційного розвитку. Розгортання постіндустріальної, інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку накреслює поки ще не достаньо чіткі риси неологічних форм антиципування. При цьому індивідуальна та соціетальна психіка сучасної людини має гетерогенний характер і утримує в собі найчастіше всі культурно-історичні типи антиципування, в тому числі його архаїчні, реліктові форми.

6. Онтогенез антиципації людини починається з одночасного освоєння дитиною як філогенетичних, так і культурно-історичних надбань, переходячи до активного їх використання в різноманітних формах антиципування в період дорослості. Інколи онтогенез антиципації окремих особистостей перевершує досягнутий рівень соціогенезу антиципаційних функцій і екстеріоризуючись у соціум, рухає на новий щабель культурно-історичний розвиток антиципації. Загалом в онтогенезі розвиток антиципації має стадіальний характер. Перша стадія є доуявною, друга – уявною, третя – уявно-мовною. На ній зароджується вербально-семіотичне опосередкування, яке використовується поки що тільки для означення вже сформованих образів уяви. На четвертій фазі вербальне опосередкування набуває здатності до випереджальної категоризації майбутнього і ведення за собою уявного антиципування. Переходячи на п'яту стадію, вербальне опосередкування сягає такого розвою, що все більше звільняється від образно-уявного наповнення і набуває абстрактного або абстрактно-символічного характеру, виступаючи в одному із трьох культуротипів:

реліктів пралогічної або теологічної антиципації чи у формі логічного антиципування.

7. Місце антиципування в загальній структурі психічного відображення людини визначається будовою її психологічного часу. Унаслідок цього процес психічного в цілому розщеплюється на підпроцеси відображення минулого (ретроспекція), теперішнього (презенсоспекція) та майбутнього – антиципація. При цьому різномасштабність та ієрархічна багаторівневність часових модусів минулого, теперішнього і майбутнього обумовлюють і ієрархічно-рівневий характер розщеплення психічного відображення на вказані підпроцеси та їх різнопорядковість. Антиципація, презенсоспекція та ретроспекція відносно класичної класифікації психічних процесів (мислення, уява, сприймання, пам'ять і т.д.) є синтетичними, системно-інтегративними. По відношенню до класичної вказана класифікація є ортогональною, являючи собою погляд на психічні процеси у ще одному зрізі за критерієм часової спрямованості. Тому мислення, або уява, з одного боку, може входити у відображення і минулого, і теперішнього, і майбутнього. З другого боку, завдяки своїй темпоральній різнопорядковості, процеси антиципації входять до внутрішньої структури і самого мислення, уяви, сприймання та інших психічних процесів.

8. Процес антиципації є послідовністю породження продуктів антиципації, якими можуть виступати антиципаційна категоризація майбутнього, антиципаційні образи, стани, переднастройки, установки, антиципаційно орієнтовані дії, а також різного роду інформаційно та предметно матеріалізовані продукти антиципації. Процес породження продуктів антиципації має відносно сталу поетапно-ієрархічну закономірність, яка тим чіткіша, чим віддаленішою є майбутня подія. Спочатку з'являється когнітивне відображення антиципованої події, потім у міру її наближення посилюється емоційне та вольове ставлення до неї, потім формується переднастройка та установка, які можуть переходити у відповідну дію, а дія, у свою чергу, може породжувати певний матеріалізований продукт антиципації. Важливою закономірністю антиципатогенезу є «Ефект Едіпа», тобто вплив процесу антиципації на антиципований об'єкт, подію, або суб'єкта антиципування, що проявляється у феноменах «самознищення», самопородження та самотрансформації прогнозу.

9. Антиципація як специфічна здатність людини являє собою цілісне утворення, яке має у своєму складі такі підсистеми: енграмний базис антиципації, засобо-семіотичний апарат антиципування, систему антиципаційних процедур, автоматизмів, навичок, умінь, систему енграмних та концептуальних структур антиципації, хронотопний, імовірнісний та

аксіологічний апарат, а також систему футурогностичних потреб особистості. Вирішальна роль у соціо- та онтогенетичному розвитку антиципації людини належить культурним чинникам, вплив яких переломляється через індивідуальні особливості та соціально-рольові функції людини. Індивідуальна людська здатність до антиципації тісно пов'язана з соціетальним та соціальним антиципуванням. Перебіг процесів соціальної та соціетальної антиципації зумовлено нормативною системою та рольовою структурою групи, яка може ґрунтуватися як на монополії лідера на всі різновиди групової антиципації, так і на виокремленні ролі «оракула», а також виростанні колегіальних форм антиципування. Однак і за авторитарного, і за демократичного соціетального антиципування більшість членів віддають перевагу асимілювати моделі майбуття від лідерів та оракулів, ніж антиципувати самим.

10. Реальний діапазон індивідуальної мінливості суб'єктивних моделей майбутнього в життєвому антиципуванні студентів значно вузьчий потенційно можливого і відзначається яскраво вираженим домінуванням оптимістичного бачення власного майбутнього, рідкістю песимізму. Останній зустрічається в основному в прогнозуванні футурологічного тла власного життєвого шляху. Для студентського віку характерні такі типи деструкцій життєвого антиципування: гіперпесимізм, песимізм, гіпопесимізм, гіпероптимізм, оптимізм з низькою диференційованістю моделей майбутнього, антипесимізм, гіпореалізм, соціальна екстраконтекстність; збіднена система антиципаційних категорій та конструктів; збіднена осначеність антиципаційними схемами; наявність деформованих антиципаційних схем, слабке володіння логічними процедурами антиципування.

11. Психологічна допомога у сфері життєвого антиципування може надаватися у формі відповідно організованого консультування, психологічного тренінгу та системи бесід з психології життєтворчості. Процес психологічного консультування доцільно організовувати, виходячи з таких фаз: вичленування проблеми особистого майбутнього у загальній структурі життєвих проблем особистості; рефлексія суб'єктивної моделі власного майбутнього клієнтом; аналіз категоріально-символічного апарату, антиципаційних схем та антиципаційних процедур; керування процесом перегляду старої і побудови нової моделі власного майбутнього. Систематизований виклад знань, накопичених людською культурою та наукою, щодо раціонального передбачення та планування життєвого шляху особистості, прийняття життєвих рішень криє в собі значний потенціал для розвитку здатності до життєвого антиципування. Глибина переосмислення суб'єктивної моделі власного майбутнього може бути значно посилена фактором групи в умовах тренінгу, завдяки інтенсивному взаємообміну

досвідом життєвого антиципування між учасниками та поглибленням рефлексії малоусвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів суб'єктивних моделей власного майбутнього.

12. Перспективними напрямками подальших досліджень антиципації можна вважати вивчення процесу формування професійних різновидів антиципування, а також дослідження антиципування як спеціальної професійної діяльності, аналіз структури професійних здатностей прогнозистів-професіоналів та плановиків-професіоналів.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

Монографії

1. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини : монографія / І. Г. Батраченко . – Д. : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 1996. – 204 с.
2. Батраченко І. Г. Психологія антиципації : монографія / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 264 с.
3. Батраченко І. Г. Психологія життєвої антиципації особистості : монографія / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська. – Д. : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 168 с.

Статті, опубліковані у фахових виданнях

4. Батраченко І. Г. Психологічні основи корекції і розвитку педагогічної антиципації / І. Г. Батраченко // Психологія : респ. наук.- метод. зб. – К., 1993. – Вип. 41. – С. 51–57.
5. Батраченко І. Г. Психологічний тренінг антиципації особистості / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева // Вісник Харківського університету. Серія «Психологія». – 2007. – № 771. – Вип. 38. – С. 15–17.
6. Батраченко І. Г. Основні лінії онтогенетичного розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». – 2007. – № 7. – С. 8–14.
7. Батраченко І. Г. Відмінності репрезентації жінки-політика у свідомості молоді та представників більш зрілого віку / І. Г. Батраченко, Т. І. Рудік // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави [за заг. ред. М. М. Слюсаревського]. – К., 2008. – Вип.7. – С. 83 – 91.
8. Батраченко І. Г. Структура та рівні розвитку автобіографічної антиципації особистості / І. Г. Батраченко // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філософські і психологічні науки. – 2008. – Спецвипуск – С. 146 –150.
9. Батраченко І. Г. Мікрогенез автобіографічної антиципації

особистості / І. Г. Батраченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». – 2008. – № 9/1. – Т.16. – Вип. 14. – С. 20–25.

10. Батраченко І. Г. Основні тенденції еволюції поняття «антиципація» в психології / І. Г. Батраченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». – 2009. – № 9/1. – Т.17. – Вип. 14. – С. 20–25.

11. Батраченко І. Г. Психологічний аналіз причин існування реліктових форм пралогічної антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 1. – С. 10–15.

12. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності професіоналізації та інституціалізації пралогічної антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 2. – С. 15–19.

13. Батраченко І. Г. Психологічні особливості пралогічних форм антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – №3. – С. 10–14.

14. Батраченко І. Г. Психологічні особливості елементарних форм антиципації у тварин / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 10. – С. 7–10.

15. Батраченко І. Г. Антиципація як продукт еволюції / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. – 2009. – № 1. – С. 44–50.

16. Батраченко І. Г. Психологічні особливості теологічної антиципації / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. – 2009. – № 2. – С. 69–76.

17. Батраченко І. Г. Психологічні особливості логічної антиципації / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 3. – С. 18–25.

18. Батраченко І. Г. Психологічний аналіз антиципаційної технології Нострадамуса / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 4. – С. 46–54.

19. Батраченко І. Г. Розвиток антиципації в період дорослості / І. Г. Батраченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки. – 2009. – № 25 (49). – С. 54–60.

20. Батраченко І. Г. Психологічні особливості антиципації у підлітковому віці та ранній юності / І. Г. Батраченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки. – 2009. – № 27 (51). – С. 125–132.

21. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності вікового розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко // Соціальна психологія. – 2009. – №

5(37). – С. 143–152.

22. Батраченко І. Г. Міждисциплінарні дослідження антиципації та їх значення для психології / І.Г. Батраченко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України: Проблеми загальної та педагогічної психології. [за заг. ред. С.Д. Максименка]. – 2009. - Т. XI. - Ч. 3. – С. 53–61.

23. Батраченко І. Г. Культурно-історична парадигма дослідження людської антиципації / І. Г. Батраченко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: [за заг. ред. М. М. Слюсаревського]. – 2009. – Вип. 9. – С. 3–13.

24. Батраченко І. Г. Основні етапи філогенезу та культурно-історичного розвитку антиципації / І. Г. Батраченко // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія [за заг. ред. С. Д. Максименка.]. – 2009. - Т. 7. – Вип. 20., Ч. 1. – С. 39–42.

25. Батраченко І. Г. Експериментальне дослідження антиципуючих схем комунікативного досвіду педагогів / І. Г. Батраченко, В. В. Коваленко. – Психологічні перспективи. – 2009. - Вип. 15. – С. 119 – 133.

26. Батраченко І. Г. Зазирнути в майбутнє або антиципація в дошкільному віці / І. Г. Батраченко, Т. В. Кубриченко, В. В. Коваленко // Дошкільне виховання. – 2010. – № 5. – С. 5-9.

27. Батраченко І. Г. Розвиток антиципації в молодшому шкільному віці / І. Г. Батраченко, Т. В. Кубриченко, В. В. Коваленко // Початкова школа. – 2010. – № 6. – С. 8 – 11.

Статті, опубліковані в інших виданнях

28. Батраченко І. Г. Теоретична модель структурування психологічного часу / І. Г. Батраченко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – К., 1993. – Т.1. – С. 56–66.

29. Батраченко І. Г. Політична антиципація як предмет психологічного дослідження / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: [за заг. ред. М.М. Слюсаревського]. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 58–64.

30. Батраченко І. Г. Соціально-психологічні наслідки розвитку інформаційного суспільства в Україні / І. Г. Батраченко : матеріали науково-практ. конф. факультету психології за підсумками науково-дослідної роботи за 2007 р., (Дніпропетровськ, 10.04.2008 р.) / М-во освіти і науки України, Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д. : Видавництво ДНУ ім. О. Гончара, 2008. – С. 47–49.

31. Батраченко І. Г. Вступ до психології антиципації : навч. посібник [для студ. психол. спец.] / І. Г. Батраченко. – Д.: Видавництво ДНУ ім. О. Гончара, 1996. – 92 с.
32. Батраченко І. Г. Методичні рекомендації до вивчення курсу «Політична психологія» / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2008. – 12 с.

АНОТАЦІЇ

Батраченко І. Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2010.

У дисертації досліджено методолого-теоретичні питання розвитку антиципації людини у філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезі. На засадах культурно-історичного підходу обґрунтовується авторська концепція розвитку антиципування. Антиципацію розглянуто як продукт прогресуючої диференціації та інтеграції психічних процесів у підпроцеси та надпроцеси, спеціалізовані на відображенні реальності в рамках часових модусів «минуле – теперішнє – майбутнє». Встановлено, що формування вищих специфічно людських форм антиципації пов'язано з розвитком різних способів знако-символічного опосередкування процесів антиципування, озброєння його різними способами процедурної організації і забезпечення різними системами антиципуючих схем реальності.

Виявлено філогенетичні передумови виникнення антиципаційних функцій людини, досліджено особливості й закономірності їх культурно-історичного розвитку та онтогенезу. Проаналізовано виокремлення антиципаційних процесів у загальній структурі психічного відображення, а також різновиди та внутрішню структуру антиципаційних процесів. Емпірично верифіковано основні положення авторської концепції розвитку антиципації на матеріалі життєвої антиципації.

Представлено програму психологічної корекції та розвитку антиципації особистості й описано результати її апробації.

Ключові слова: антиципація, випереджаюче відображення, преадаптація, філогенез, соціогенез, онтогенез, процесогенез, психологічне майбутнє, життєва антиципація.

Батраченко И. Г. Психологические закономерности развития антиципации человека. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01. – общая психология, история психологии. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2010.

В диссертации исследуются методолого-теоретические вопросы развития антиципации человека в фило-, социо-, онто-, макро- и микрогенезе. Концептуализировано понятие «антиципации» как формы психического, предназначенной для отображения, проектирования, упреждения и опредмечивания будущего. На основе культурно-исторического подхода обосновывается авторская концепция развития высших форм антиципирования. Антиципация рассматривается как продукт прогрессирующей дифференциации и интеграции психических процессов в подпроцессы и сверхпроцессы, специализированные на отображении и моделировании реальности в рамках временных модусов: «прошлое–настоящее–будущее». Установлено, что формирование более высоких, специфически человеческих форм антиципации, связано с развитием разных способов знако-символического опосредствования процессов антиципирования, вооружение его разными способами процедурной организации и обеспечения разными системами антиципирующих схем реальности.

Обосновано, что в фило-, социоонтогенезе и процесогенезе (макро- и микрогенезе) доминирует тенденция к прогрессу в точности, дальности, полноте, скорости и продуктивности антиципирования и наблюдается эффект превышения границ антиципационных возможностей последовательных форм развития. Ведущей линией прогресса антиципации человека есть наращивание возможностей не только познания и упреждения, но и творения будущего.

Выявлены филогенетические предпосылки возникновения антиципации человека. Показаны основные этапы развития опережающего отражения и преадаптации в процессе эволюции вплоть до перехода от эволюционно-биологических к культурно-историческим механизмам формирования антиципации. Выделены пралогический, теологический и логический этапы социогенеза индивидуальных и социетальных форм антиципирования. Показаны предпосылки для формирования неологических форм антиципации. Определены фазы онтогенетического развития антиципационных функций человека в условиях современного общества: допредставленческая, представленческая, представленчески-речевая, речепредставленческая, абстрактно-символическая в пралогической, теологической или логической форме. Продемонстрирована ортогональность темпоральной классификации психических процессов на антиципацию,

презентоспекцию и ретроспекцию по отношению к классической классификации психических процессов (мышление, воображение, речь, восприятие, память и т.д.)

Теоретически определены и экспериментально исследованы особенности развития жизненной антиципации. Предложен авторский методический подход к эмпирическому изучению жизненной антиципации – метод вероятностных футуроматриц. Осуществлено математическое моделирование полного спектра возможных типов футуроматриц. Эмпирически выявлен диапазон индивидуальных различий в субъективных моделях будущего и основные типы деструкций в сфере жизненного антиципирования.

Рассмотрены подходы к психологической диагностике жизненной антиципации. Представлена программа психологической помощи с целью актуализации, коррекции и развития жизненной антиципации и описаны результаты ее апробации в контексте консультирования и тренинговой работы.

Ключевые слова: антиципация, опережающее отражение, преадаптация, филогенез, онтогенез, социогенез, процессогенез, психологическое будущее, жизненная антиципация.

Batrachenko I.G. Psychological correlations of anticipation development of man – Manuscript.

Dissertation for a Doctor degree in Psychology, specialty 19.00.01 - general psychology, history of psychology. – State Establishment of South Ukrainian State Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odessa, 2010.

In the dissertation the methodological and theoretic questions of man's anticipation development are investigated in philo-, socio-, onto-, macro- & microgenesis. On the base of the principles of cultural and historical approach the authorial conception of anticipation development is grounded. Anticipation is considered as a product of progressive differentiation and integration of psychical processes into subprocesses and superprocesses, specialized on the reflection of reality within the framework of time modules "past - present - future". It is determined that the formation of higher specifically human forms of anticipation is related to the development of different methods of sign and symbolical intermediation of anticipation processes, equipping it with various means of its procedure organization and providing it with different systems of anticipating reality schemes.

The phyllogenetic pre-conditions of the formation of human anticipation are found out, features and correlations of its cultural and historical development and ontogenesis are investigated. The selection of anticipating processes in the general structure of psychical reflection, as well as varieties and inner structure of anticipating processes are analyzed. The main statements of the authorial

conception of anticipation development are empirically verified on the material of vital anticipation.

The program of psychological correction and development of personality's anticipation is presented, and the results of its approbation are described.

Key words: anticipation, passing ahead reflection, preadaptation, phylogenesis, sociogenesis, ontogenesis, process-genesis, psychological future, live anticipation.